

ХРИСТИЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МОТИВУ БРАТОВБИВСТВА У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ

У статті розглядається мотив братовбивства у творах українських романтиків. Цей мотив розробляється авторами як низка взаємопов'язаних: мотив Каїна, мотив зради особистої та громадської тощо. У текстах романтиків бачимо продовження барокової літературної та фольклорної інтерпретації теми братовбивства. Зокрема розглянуто твори Олекси Стороженка, Євгена Гребінки, Миколи Костомарова та інших авторів. Використання мотиву братовбивства в текстах цих письменників здебільшого відбувається в руслі християнської традиції.

Ключові слова: братовбивство, романтизм, традиція

В статье рассматривается мотив братоубийства в произведениях украинских романтиков. Этот мотив разрабатывается авторами как ряд взаимосвязанных: мотив Каина, мотив измены личной и гражданской и т.д. В текстах романтиков видим продолжение барочной литературной и фольклорной интерпретации темы братоубийства. В частности рассмотрено произведения Олексы Стороженко, Евгения Гребинки, Николая Костомарова и других авторов. Интерпретация мотива в текстах этих писателей чаще всего подается в русле христианской традиции.

Ключевые слова: братоубийство, романтизм, традиция

The article discusses the motif of fratricide in works of Ukrainian romantic writers. This motif is developed by authors as the series of relative motives: Cains' motif, a motif of personal and social betrayal etc. In texts of romantic authors we can see the prolongation of the literary and folk baroque interpretation of the fratricide theme. In this case there are examined the products of Oleksy Storozhenko, Eugene Hrebinka, Kostomarov and other authors. Using the motif of fratricide in the texts of these writers is made in the mainstream Christian tradition.

Key words: tradition, romanticism, fratricide.

Тема братовбивства в українській літературі має давнє коріння, оскільки образ Каїна бачимо й у літописах Київської Русі, і в усній народній творчості як продовження біблійної історії. Барокове письменство послуговувалося широким колом біблійних мотивів та образів, і в українській літературі романтизму мотив братовбивства, що постає досить часто, потрактовується в дусі християнської традиції. Для унаочнення тяглості літературного процесу в українській літературі важливо розглянути традиції побутування окремих мотивів у текстах письменників різних епох, зокрема, й мотиву братовбивства.

Братовбивство як архетип розглядає Вікторія Захарчук у праці «Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі» [2]. Зокрема авторка бере до уваги твори Олекси Стороженка, Ольги Кобилянської, Івана Франка, Миколи Хвильового, Тодося Осьмачки, Івана Багряного, Володимира Сосюри, Оксани Забужко. При цьому вона спирається на положення досліджень, у яких «проблематика рецепції Біблії в українській та світовій літературі розглядається з урахуванням сучасних естетичних критеріїв та світоглядних орієнтирів», називає праці таких авторів: В. Антофійчук, І. Бетко, Л. Бондар, Л. Голомб, О. Дзера, М. Ільницький, Ю. Клим'юк, О. Мишанич, В. Мокрий, А. Нямцу, Я. Розумний, В. Саєнко, Г. Сивокінь, В. Сулима. Надія Поліщук дослідила трансформацію міфологеми Агасфера в західноєвропейській літературі XIX-XX ст. [7]. Попри численне коло праць про образ Каїна і порівняльних студій з української та європейських літератур, традиційність мотиву братовбивства в текстах романтиків розглянуто не достатньо.

Розгалуження мотиву гріха та покари в творчості українських письменників-романтиків бере початок із традицій попередніх епох [див. про це: 5]. Мотив братовбивства не є винятком. Цей мотив постає у творі Григорія Сквороди «Кольцо. Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ» згадкою про біблійних Каїна та Авеля. Письменник вкладає в уста Афанасія ім'я Каїна, коли той розмірковує про «присносущіє Божіє», вважаючи, що Каїн з Ламехом або Саул з Исавом не можуть його втілювати: «Как же: «Вся содѣла Господь себе ради»? Сіє ж можно сказать о филистимах, а может быть и о крилатых ваших быках с лѣтучими львами и прочих пліотках» [10, с.591]. Григорій Скворода розмірковує про образи темряви, спираючись безпосередньо на текст Біблії: «Правда, что Бог также по имени называет Каина, Исаву, Саула и прочих таких, но они хотя не чистыи, однако Божии же скоты. «Аз устроивый свѣт и сотворивый тму, творяй мир и зиждай злая ...» Исаія, Гл[ава] 45. Они суть мѣсто и образ тмы, удаляющія око наше от Боговидѣнія, сіє значит убійство Каина, Исавле и Саулово гоненіє. Всѣ по плоти разумѣющіи Библию суть племя их едомское, сей гром Божій слышащее: «Аще право принесл еси, право же не раздѣлил еси, не согрѣшил ли еси? Умолкни». Быт[іє], Гл[ава] 4. «Разлучи Бог между свѣтом ...» Хотѣл Валаам, положившись на свое скотское разумѣніє, проклять Израиля, т[о] е[сть] дабы они не исходили в землю Божію, а значили бы тлѣнь, плоть, клятву: «Исходы мои исходы живота». Наконец не терпя противорѣчія образов, утѣснен в непроходимых закоулках и приник в сокровенное меча [во]стріє, Слово Божіє, с поклоненієм вскричал: «Что проклену, егоже не кленет Господь?..» «Нѣсть вражды во Іаковѣ, ниже волхвованія во Израили ...» «Коль добри доми твои, Іакове, и кушы твоя, Израилю ...» «Бог изведе его из Египта ...» «Возлег почи ...» «Благословящій тя благословени, и проклинаящій тя прокляти». Числ Гл[авы] 23 и 24.» [10, с.583]. Християнське сприймання того, що великі грішники «хотя не чистыи, однако Божии же скоты» бачимо не тільки в творі Григорія Сквороди, але й в українській романтичній літературі.

У текстах романтиків мотив братовбивства також пов'язаний із християнською традицією, але розгалужується на кілька взаємодіючих мотивів.

В «очерках» Олекси Стороженка «Братья-близнецы» автор із християнським смиренням розмірковує про сенс людського буття: «Вместо инстинкта дан им разум, воля... Это человек! Куда же влечет его воля?.. Неисповедимы судьбы твои, Господи, как неисчислимы пески морские. Ты истинный источник разума. Да будет воля твоя...» [11, с.14]. Мотив братовбивства у тексті стає сюжетотворчим. Попри завершальний акорд твору (брати помирають в обіймах одне одного, але не усвідомивши свого прощення), слушно завважила В. Захарчук [2, с.16–17], письменник залишає нерозв'язаним конфлікт всепрощення й болю, почуття рідної крові та помсти.

Популярний сюжет народних казок про те, як брат згубив брата, і цей гріх стає відомим усім, переосмислене і Євген Гребінка в романтичному оповіданні з підзаголовком «народное предание», – «Страшный зверь» [1]. Вже в опис того, як брати виходять полювати на вепра, автор вкладає передчуття біди, і навіть пряму вказівку на те, що мусить статися. Порівняймо, як змальовано братів перед ловами. Старший брат, що втілює образ Каїна: «И вот заблестало в руках его железо убийственное, и ветхая дверь хижины с воплем жалостным пропустила брата на дело пагубное, на дело, доселе неслыханное в Украине, – на братоубийство! Вся природа содрогнулась; полуночный ветер зашумел на *проклятой* осине; стая воронов спорхнула с ближних деревьев и, злобно каркая, взвилась на воздух; луна покрылась цветом кровавым» [1, с.220]. Молодший постає як сміливий козак, який може протистояти звабі гріха: «Меньшой не брал с собой, подобно брату старшему, вооружения разного; у него не было ни пищали, ни сабли увесистой, ни кинжала заговоренного. Твердая вера в провидение, мужество и проворство казацкое да петля арканная – вот было его оружие» [1, с.220]. Оповідання називається «Страшный зверь», але вочевидь, можемо трактувати назву як в буквальному, так і в алегоричному сенсі. Вепр, який спустошує плодовитий сад козака *Івана, доброї людини*, уособлює диявола-спокусника, що прагне знищити щасливе життя родини.

Старший брат, який сподівається на зброю, а не на віру, легко спокушується багатством, а молодшого, що не спав, «страшний звір» намагається здолати, напускаючи різні спокуси: «Не берет сила звериная; пустился на хитрости: начал меняться в разные образы – то девушкою чернобровою предлагал свои прелести; то немцем-искусником, на ножках тоненьких, показывал часы с курантами, и серные спички самопалительные, и всякие диковинки заморские; то жидом-арендатором рассыпал золото светлое и камни самоцветные – не помогли лукавому ни сила, ни хитрости. Казак – простой человек, не прельстился наводнениями богомерзкими, убил зверя-опустошителя и с сердцем, полным восхищения, спешил обрадовать отца с победою» [1, с.220].

Син-убивця зі твору Євгена Гребінки «Страшний звір», після того, як покався за свій гріх, у батька просив одного, – смерті, але почув пророчі слова: «Да будет бог судья тебе, а укоры совести – наказанием» [1, с.220]. Доля цього персонажа є подібною до долі Марка Проклятого з однойменного твору Олекси Стороженка. Обидва персонажі – вбивці, прокляті батьками, і обох не приймає земля. Євген Гребінка в кількох реченнях змальовує подальші події життя вбивці, але намагається увиразнити мотив покари за гріх колоритними картиними опису природи: «Долго бродил он по лесам и пустыням и влачил жизнь, очерченную пагубным злодеянием; взоры его были дики, и на лице виднелась печать отвержения; совесть терзала душу его, внутренний жар пожирал преступное сердце; тщетно хотел он погасить его, с жадностью впивая в себя дыхание ветров холодных: окровавленная тень брата везде представлялась испуганным глазам преступника, и в завываниях бури, и в шепоте листьев отзывалась заунывная песнь свирели. Когда рокотал на небе гром и молния раздирала черные тучи, напрасно он призывал смерть: и громы, и молнии не касались его, наказывая жизнью, лютейшею смерти. Не скоро всевышний послал ему конец желанный. Душу братоубийцы с хохотом радостным принял ад в свои недра, а тело его сделалось пищею воронов и волков хищных» [1, с.224]. Образи братовбивць у текстах Євгена Гребінки «Страшний звір» і Олекси Стороженка «Марко Проклятий» поєднуються з алюзіями до образу Агасфера. Про таку співвідносність біблійного матеріалу з твором Олекси Стороженка пише й Анатолій Нямцу: «Сповідь Марка розкриває історію життя людини, яка втратила будь-яке уявлення про справжні людські цінності, поставивши своє «Я» над законами навколишнього світу. Письменник акцентує на двох обставинах, які визначили спочатку життя, а потім і безсмертне існування заголовкового персонажа. Першою є історія народження Марка, яка викликає цілком очевидні асоціації з міфом про Едіпа, але при цьому в оповідь включається оригінальний лейтмотив: його мати «вигодувала, як вовченя, кров'ю од живої тварі», а сам герой признається, що «з четвертого року... я був дуже ласий і жадний до крові». Друга – численні порівняння з Каїном залучають до характеристики Марка складний комплекс онтологічних і аксіологічних домінант старозаповітного персонажа (переклад наш – О.Н.)» [6, с.184–185].

У творі «Лісовий дідько і непевний» [12] теж зринає образ Каїна, з яким порівнює себе хлопець, змучений почуттям провини. Саме через його злий жарт над небіжчиком, чоловіка позбавлено християнського поховання, а сам хлопець не встигає отримати материне благословення. Персонажа тривожать муки совісті за скоєний гріх: «Вибіжу, було з хати й цілісіньку ніч трясуся, як Каїн; ходжу, ходжу поки не виб'юся з сили, упаду на землю, та так, як собака, і засну. От так два місяці скребло мене за душу, зовсім зчах і зробився, як шпичка. Хотів, було, вже наложити на себе руки, так і умирать страшно: загубив свою душу і чужую. Батько думав, що це я за матір'ю вбиваюсь, водили мене і до шептух і до лікаря возили. Знахарки брехали, що мене урекли, а дохтур бог зна що вигадував, а я мовчав, не признавався» [12, с.27]. Розкаяння призводить не тільки до важких душевних мук героя, але й до видіння, в якому покійна мати підказує шлях покаяння як єдино правильний. Хоча в цьому тексті немає безпосередньо опису гріха братовбивства, образ Каїна тут потрактовується значно ширше, як образ неприкаяного грішника-скитальця.

В оповіданні «Серце не навчити» Юрія Федьковича романтичну загибель друзів-побратимів можна потрактувати як ще один різновид гріха братовбивства: «Ніч ясна була та тиха, місяць сіяв серед неба, зорі плакали, а Йван копав у чагорі гріб, стояв над ним та й думав. Далі нарубав самим тим топірцем, що своїй жінці голову стяв, зеленого віття смерекового, вистелив яму, розкрив Василя, зложив легесенько до гробу, поплакав над ним, а відтак поклав те пістоля, що його застрілило, а друге, що з його раз в лісі на міру стріляв, товаришеві на груди та й промовив: «Маєш, – каже, – братчику, пам'ятку навіки! Я не забарюся!» Накрив його знов зеленим віттям, засипав яму та й пішов. Третьої днини витягли його рибарі аж коло Тюдева з Черемошу...» [16, с.40]. Побратими в цитованому та й в інших текстах Юрія Федьковича гинуть, керовані пристрасстю, позбавляють життя дорогих собі людей, але самі визнають свою провину й розкаюються. Така трансформація мотиву безпосередньо пов'язана з оспіваним письменником кодексом лицарської честі, згідно з яким найсвятішими стають ті «узи», про які пише й Микола Гоголь у творі «Гарас Бульба»: «Нет уз святее товарищества».

Ще один із гріхів, який часто засуджували в своїх текстах барокові автори, і який потім активно викривали у своїй творчості письменники ХІХ століття, зокрема й романтики, – гонитва за наживою, жадібність. Одним із сюжетів, що увиразнюють цей мотив, є притча про багатого й Лазаря, поширена в бароковій літературі. Микола Сулима вважає, що притча про багатого й Лазаря має якнайпряміше відношення до формування негативного уявлення про багату людину і вироблення експропріаторських настроїв у народних мас. Посилається вчений і на ідіому «співати лазаря», що має такі значення, як просити милостиню, жебракувати, скаржитися, прикидатися нещасним, обійденим долею [13, с.36]. Відгалудженням цієї притчі вчений вважає й поширений у фольклорі та опрацьований письменниками сюжет про двох братів – багатого й бідного (в Олексі Стороженка, Бориса Грінченка, Ольги Кобилянської та ін.).

Хоча в творі Олексі Стороженка з прозорою фольклорною основою не йдеться власне про вбивство, проте мотивація вчинків персонажів є своєрідною передісторією, яка може передувати трагічному розвиткові дій. Позбавлення засобів для виживання, байдужість до долі ближнього, здирицтво, – фрагменти сюжету, що можуть призвести до такої розв'язки, як в оповіданні Євгена Гребінки «Страшний звір». Розвиток сюжету в оповіданні «Два брати» Олексі Стороженка закорінено в християнську традицію, ґрунтується на вірі в Бога. Сцена суду за участю святого Петра, почасти нагадує сцени із драматургії шкільних дяків. Кара мусить бути накладена на хлопчика, який нацькував собак на старця. Посередником між двома світами виступає янгол-охоронець молодшого брата, який по-суті й відвертає смертний гріх.

Жадібність призводить до заздрості, а потім і до метаморфоз-спокутувань персонажів «небилиці» «Купці» Степана Руданського. Терен, що «Свого не пізнає/ Та всякого, хто йде мимо, / Ловить, обдирає» [9, с.151], – це багач, що дав у борг рідним, а потім ладен був їх убити, аби лиш повернути відсотки. Лелик, який ховається «Від брата, сестриці; / Тільки по світі й літає, Що вніч до зірниці» [9, с.151], – сірома Івась, що беззастережно слухає свою сестру і мимоволі стає грішником. Пірникоза – сестра, яка згубила і себе, і братів, поставивши між ними гроші. Таке накладання фольклорного і біблійного матеріалу допомагає авторові увиразнити звучання провідних ідей твору.

Гріх зради також інколи поєднується із розробкою теми братовбивства, вбивства, а витоки його сягають ще гріха Каїна, як, наприклад, про це пише Микола Костомаров у поезії «Місяць». Відбиток, що залишив Бог на тлі місяця після братовбивства, автор показує як своєрідне нагадування людству про недопустимість гріха і неминучість покарання за нього: «З той доби злочинець часто, // Дивлячися, омліва, // А душа свята, безвинна // Од недолі одлига! » [14, с.167]. Микола Костомаров наголошує, що гріх зрадника не зрівняється навіть із гріхами великих злодіїв, зрадник заслуговує на вічне катування і муки [14, с.160].

М. Неврлий поєднує потрактування гріха братовбивства із мотивом зради особистої і національної, поєднує мотив із образом Іуди. Вчений зазначає, що найстаршим літературним джерелом мотиву братовбивства є твір житійної літератури «Сказаніє» про Бориса і Гліба, що походить із кінця XI або з початку XII ст. [4, с.60]. Від літописного сюжету про братовбивчі міжусобиці М. Неврлий виводить ланцюжок творів, пов'язаних одним мотивом. При цьому вислів «братовбивство», пише вчений, не треба тут брати дослівно: «Ідеться про те, що закланні й славолюбні одиниці, зраджуючи загальні інтереси, всіма засобами – не уникаючи навіть підступу та вбивства – рвуться до влади, особистих користей і слави» [4, с.61]. Особливу увагу приділяє розгляду такого явища у творчості Тараса Шевченка.

Л. Ушкалов пише, що важливим складником Шевченкового гуманізму є «теологія хреста», причому хрест Христа Спасителя «постає для поета символом мало не всеосяжної неправедності світу («Тоді повісили Христа, / й тепер не втік би син Марії» [«Не гріє сонце на чужині... »]), а разом – доконечною умовою її переборення й людського спасіння» [15, с.64]. Вчений вважає, що саме цим зумовлена величезна увага Шевченка до ідеї «наслідування Христа», потрактованої найперше як «співрозп'яття», про яке часто йшлося у старожитньому письменстві, зокрема й у «Треносі» Мелетія Смотрицького.

Братовбивство й кровопролиття засуджувалося і бароковими письменниками. Оспівуючи звитягу славетних гетьманів, поруч із цим Лазар Баранович у численних поезіях вболіває за долю залитої кров'ю України, вбачає «єдиний вихід із громадянської війни – покаяння, очищення від гріха» (Анатолій Макаров): «Брат брату недруг, син батьку ворожий, / Скрізь недовіра і всі насторожі. / Своєї тіні жахаються люди – / Гріхи ще чинять, пануючи всюди! / Прямуйте, люди, мерщій до покути, / Не так боятись ви будете скрути» [3, с.19].

Важливим видається і той факт, що в колі кирило-мефодіївських братчиків «людинолюбство» було синонімом християнства. Одним із найважчих гріхів українства Тарас Шевченко, на думку Я. Потапенка, вважав «безпам'ятство» української родової еліти, зраду нею національних інтересів, байдужість до власної історії, пам'яті та «братів нещасних гречкосіїв», що «символічно ототожнювалося з братовбивством, затьмаренням свідомості, блудом, зрадою «вольностей козацьких» та відступництвом від Божого Закону, що невідворотно призведуть до тяжкої розплати» [8]. Відтворюючи братовбивство як суспільний недуг, письменник спирається на християнську традицію в змалюванні кровопролитних воєн.

Мотив братовбивства опрацьовується авторами XIX століття як низка взаємопов'язаних мотивів та образів: образ Каїна й образ Агасфера, мотив убивства, мотив зради особистої та громадської тощо. У текстах романтиків бачимо продовження барокової літературної та фольклорної інтерпретації теми братовбивства, не опущеної повз увагу й Г.Сковородою, зокрема, розглянувши використання мотиву братовбивства у творах Олекси Стороженка, Євгена Гребінки, Миколи Костомарова та інших авторів, знайшли підтвердження, що засвоєння традиційних для давньої української літератури мотивів у текстах цих письменників здебільшого відбувається в руслі християнської традиції. Подальше вивчення розвитку традиційних мотивів у романтичній літературі уможливить дослідження процесів тяглості українського літературного процесу.

Список використаних джерел

1. Гребінка Є. П. Страшний зверь // Гребінка Є.П. Твори: у 3 т. – Т.1. Байки. Поезії. Оповідання. Повісті / [ред. тому В. Л. Микитась, упорядкування та примітки І. О. Лучник, К. М. Секаревої] / Євген Гребінка. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 218–224.
2. Захарчук В. Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі / Вікторія Захарчук. – Львів : ЛА «Піраміда», 2006. – 58 с. (Серія «Дрібненька бібліотека»; Ч.16.)

3. Макаров А. Пророцтво Лазаря Барановича / А. Макаров // Чернігівські Афіни / [передм., упоряд. текст. матеріалу, комент. до нього А. Макарова]. – К. : Мистецтво, 2002. – С. 6–43.
4. Неврлий М. Тема братовбивства в українській літературі // Неврлий Микола. Минуле й сучасне: Збірник слов'янознавчих праць / передм. І. Дзюби / Микола Неврлий. – К., 2009. – С. 60–75.
5. Новик О. Традиція використання барокового мотиву гріха й покари у творчості українських поетів-романтиків / Ольга Новик // Слово і Час. – 2008. – № 2. – С. 69–74.
6. Нямцу А. Література (теоретические аспекты функционирования) : Монографія / Анатолий Нямцу. – Черновцы : «Рута», 2007. – 520 с.
7. Поліщук Н.Ю. Трансформація міфологеми Агасфера в західноєвропейській літературі ХІХ-ХХ ст. : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філол. наук: 10.01.04 – література зарубіжних країн / Н.Ю. Поліщук. – Львів, 2001. – 20 с.
8. Потапенко Я. Руйнування імперського дискурсу в творчості Тараса Шевченка / Я. Потапенко // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Випуск одинадцятий / [ред. колегія Г. Ф. Семенюк (голова) та ін. Відп. ред. Я. В. Вільна]. – К., 2008. – Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Shs/2008_11.pdf.
9. Руданський С. Купці // Руданський Степан. Усі твори в одному томі / [передм. Г. Латника] / Степан Руданський. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – С. 149–151.
10. Сковорода Г. Кольцо. Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ // Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / [за ред. проф. Леоніда Ушкалова] / Григорій Сковорода. – Х. : Майдан, 2010. – С. 558–644.
11. Стороженко О. Братья-близнецы / О.Стороженко // Твори: В 2 т. / О. Стороженко. – К. : Держ. видав. худож. літ., 1957. – Т.2. – С. 179–423.
12. Стороженко О. Лісовий дідько і непевний / О. Стороженко // Твори. В 4-х т. Том четвертий / [ред. і вступні статті А. Шамрая]. Видання друге. Праці Інституту Тараса Шевченка. – Повісті, оповідання і біографічні та бібліографічні матеріали / Олекса Стороженко. – Харків : Література і мистецтво, 1931. – [VII] + 290 + 2 б.п. с. – С. 16–33.
13. Сулима М. М. Притча про багатого й Лазаря в українській літературі ХVІІ–ХІХ ст. // Сулима М.М. Книжиця у семи розділах: Літ.-критич. ст. й дослідж. / М. М. Сулима. – К. : Фенікс, 2006. – С. 32–36.
14. Українські поети-романтики: Поетичні твори / [упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука]. – К. : Наукова думка, 1987. – 592 с.
15. Ушкалов Л. Гуманізм Тараса Шевченка / Л. Ушкалов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 2005. – Т. 11. – С. 59–84.
16. Федькович Осип Юрій. Вибрані твори / [упоряд. текстів та передм. І. М. Андрусяка] / Юрій Федькович. – Харків : Ранок, 2004. – 288 с.

Стаття надійшла до редакції 22 січня 2011 року